Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 1

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLAR MA’NAVIY KODLARI TRANSFORMATSIYASINING IJTIMOIY-FALSAFIY VA HUQUQIY ASOSLARI

Dilfuza Baxromali qizi Qushnazarova*

Farg‘ona shaxar 41-maktab internat o‘qituvchisi

✉ baxromalimovlonov19596082@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida o‘zbek xalqining milliy ma’naviy-madaniy kodlari evrilishi xususiyatlari ijtimoiy-falsafiy, huquqiy jihatdan tahlil qilinib, qadriyatlar va ma’naviy kod tushunchalarining semiotik va aksiologik farqlari ochib berilgan. Shuningdek, virtual makondagi ma’naviy tahdidlardan yoshlarni himoya qilishning huquqiy mexanizmlari hamda ta’lim tizimi orqali milliy kodlarni qayta tiklashning normativ-huquqiy asoslari kompleks jihatdan o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar

ma’naviy kod, qadriyatlar, globallashuv, semiotika, transformatsiya, milliy o‘zlik, huquqiy tartibga solish, virtual makon, ma’naviy immunitet.

DOI: 10.5281/zenodo.23682488

KIRISH

Insoniyat tarixining hozirgi rivojlanish bosqichi axborot oqimlarining misli ko‘rilmagan darajada tezlashuvi, madaniy diffuziya va ijtimoiy munosabatlarning virtuallashuvi bilan tavsiflanadi. Globallashuv jarayonlari transmilliy madaniy namunalarni keng yoyish orqali milliy davlatlarning an’naviy ijtimoiy tuzilmalariga, eng muhimi, xalqlarning asrlar davomida shakllangan milliy-ma’naviy negizlariga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu kontekstda ma’naviy kodlarni asrash, ularning yoshlar ongida transformatsiyalashuv xususiyatlarini o‘rganish va bu jarayonni huquqiy jihatdan tartibga solish nafaqat nazariy falsafaning, balki milliy xavfsizlik va davlat siyosatining huquqiy jihatdan tartibga solishi zarur bo‘lgan ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: «Bugungi kunda dunyoda g‘oyalar kurashi, mafkuraviy tahdidlar tobora kuchayib bormoqda. Bunday sharoitda yoshlarimizni milliy qadriyatlar, ajdodlarimizning ma’naviy merosi ruhida tarbiyalash, ularda yot g‘oyalarga qarshi mustahkam mafkuraviy immunitetni shakllantirish hayotiy zaruratdir» [2]. Ushbu ko‘rsatma davlat va jamiyat oldiga milliy ma’naviy kodlarni ilmiy asosda tahlil qilish va ularni raqamli asr voqeligiga moslashtirgan holda rivojlantirish vazifasini qo‘yadi. Ma’naviy kodlar millatning «ijtimoiy DNKsi» vazifasini bajarib, uning o‘ziga xosligini, tilini, tarixiy xotirasini va axloqiy mezonlarini saqlab turadi. Zamonaviy yoshlar axborot makonining faol iste’molchilari va ijodkorlari bo‘lgani sababli, ular an’naviy kodlarni transformatsiyalashgan shaklda qabul qilmoqdalar. Shu sababli, ushbu transformatsiyaning qonuniyatlarini aniqlash va ularni huquqiy hamda ta’lim muhitlari orqali yo‘naltirish dolzarb ilmiy muammolardan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

«Kod» tushunchasi dastlab texnik fanlar va kibernetika doirasida axborotni uzatish tizimi sifatida o‘rganilgan bo‘lsa-da, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab u gumanitar fanlar, xususan, semiotika va falsafaning markaziy kategoriyalaridan biriga aylandi. Madaniy va ma’naviy kodlar tabiatini o‘rganishda Klod Levi-Stross, Rolan Bart va Umberto Eko kabi g‘arb olimlarining tadqiqotlari muhim poydevor bo‘ldi. Eko madaniyatni yaxlit bir kommunikativ jarayon deb hisoblab, «madaniyat kodlar tizimi vositasida tashkil topadi va ishlaydi» degan g‘oyani ilgari surgan. Ijtimoiy falsafa va kulturologiyada Yu. Lotmanning «semiosfera» konsepsiyasi ma’naviy kodlarni tushunishda muhim ahamiyatga ega. Lotmanga ko‘ra, madaniy kod axborotni saqlash va uni yangi avlodga shifrlangan holda uzatish mexanizmidir. Mahalliy olimlardan I. Karimov, qat’iy ta’kidlaganidek, milliy ma’naviyat xalqning tarixiy xotirasi, tili va qadriyatlari bilan uyg‘unlashgan holda uning ichki olamini belgilaydi [3]. Zamonaviy o‘zbek faylasuflaridan M. Quronov, S. Otamuratov va Q. Nazarovlar o‘z tadqiqotlarida globallashuvning milliy mentalitetga tahdidlari va ma’naviy jarayonlarni tizimli boshqarish masalalarini tahlil qilganlar [4; 5].

Tadqiqotda ijtimoiy-falsafiy, semiotik va aksiologik tahlil, qiyosiy tahlil hamda normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ilmiy muomalada ko‘p hollarda «qadriyat» va «ma’naviy kod» tushunchalari sinonim sifatida ishlatiladi. Biroq falsafiy-aksiologik tahlil ularning o‘rtasida jiddiy funksional farqlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Qadriyatlar (Values) — bu shaxs yoki ijtimoiy guruh uchun ahamiyatli bo‘lgan, ularning intilishlari, ideallari va maqsadlarini ifodalovchi ma’naviy-ruhiy boyliklar to‘plamidir. Qadriyatlar anglangan xarakterda bo‘lib, inson ularni o‘z nutqida ochiq bayon qila oladi (masalan: vatanparvarlik, halollik, oila muqaddasligi).

Ma’naviy kod (Spiritual/Cultural Code) — bu axborotni kodlovchi, qadriyatlarni ramzlar, metaforalar va marosimlarga aylantiruvchi, ularni ong osti darajasida saqlaydigan va avloddan-avlodga uzatishni ta’minlaydigan yashirin belgilar tizimidir. Ma’naviy kod — madaniyatning «operatsion tizimi» bo‘lsa, qadriyatlar — shu tizim ichidagi «ma’lumotlar»dir.

1-jadval. Qadriyat va ma’naviy kodning qiyosiy xususiyatlari

Tahlil mezonlari	Qadriyatlar	Ma’naviy kod
Onglilik darajasi	Yuqori darajada anglangan, deklarativ.	Ong osti darajasida, avtomatik, refleksiv.
Ifodalanish shakli	Ideallar, tushunchalar (Adolat, Oqibat).	Ramzlar, marosimlar, til iboralari (Hashar).
Funksionalligi	Baholash mezoni va maqsadni belgilaydi.	Axborotni shifrlaydi va transmissiya qiladi.
O‘zgaruvchanligi	Ijtimoiy tuzum ta’sirida tezroq o‘zgaradi.	O‘ta barqaror, madaniyat yadrosini tashkil etadi.

Ushbu ikki tushuncha o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘zbek milliy madaniyatining «Hashar» fenomeni misolida ko‘rish mumkin. Jamoaviylik, o‘zaro yordam va mehr-oqibat — bu oliy ma’naviy qadriyatlardir. Bu qadriyatlar jamiyatda quruq g‘oya bo‘lib qolmasligi uchun «Hashar» degan kundalik ritual va harakat kodiga shifrlangan. Millat vakillari hasharga chaqirilganda, ular ong ostidagi ijtimoiy kod ta’sirida hech qanday moddiy manfaatsiz birlashadilar. Shunday qilib, ma’naviy kod madaniyatning belgilar tizimi (tili) bo‘lsa, qadriyat — shu tilda yozilgan mazmundir. Kod bo‘lmasa, qadriyatni kelajak avlodga uzatib bo‘lmaydi; qadriyat bo‘lmasa, kod o‘z mazmunini yo‘qotadi va quruq rasmiyatchilikka (shouga) aylanadi.

Zamonaviy dunyoda axborot texnologiyalarining rivojlanishi yoshlarning ijtimoiylashuv institutlarini tubdan o‘zgartirdi. An’naviy ravishda ma’naviy kodlar uchta asosiy bo‘g‘in: oila, mahalla va ta’lim muassasasi orqali uzatilgan bo‘lsa, bugungi kunda bu zanjirga virtual makon (ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o‘yinlar, global media-platformalar) kuchli ta’sir o‘tkazmoqda. Yoshlar o‘rtasida ma’naviy kodlarning evrilishida quyidagi tendensiyalar kuzatilmoqda:

Kodlarning virtuallashuvi va vizuallashuvi. Yosh avlod uzun matnli yoki og‘zaki pand-nasihatlarga asoslangan an’naviy kodlarni qiyin qabul qilmoqda. Milliy kodlar bugungi kunda raqamli makonda «memlar», qisqa videoroliklar (Reels, TikTok) va stikerlar ko‘rinishida qayta kodlanmoqda. Bu esa ma’nolarning yuzakilashuvi (klipli fikrlash) xavfini tug‘diradi.

Kollektivizmdan individualizmga o‘tish. O‘zbek ma’naviy kodi tabiatan kollektivotsentrik (jamoaviylikka asoslangan) hisoblanadi. Biroq g‘arb madaniyati va global trendlar ta’sirida yoshlarda shaxsiy muvaffaqiyat, ego-rivojlanish va shaxsiy chegaralarni himoya qilish (individualizm) kodi ustuvorlik kasb etmoqda. «Odamlar nima deydi?» degan an’naviy ijtimoiy nazorat kodi o‘z kuchini yo‘qotib, uning o‘rnini «Men nimaga erishdim?» degan pragmatik kod egallamoqda.

Madaniyatlar gibridlashuvi. Yoshlar ongida milliy va global kodlarning qorishmasi (gibridi) hosil bo‘lmoqda. Masalan, kundalik muloqotda milliy odob qoidalarini saqlagan holda, raqamli makonda global net-etiket (internet odob-nomasi) qoidalariga rioya qilish kuzatiladi.

Bu jarayonlarni o‘z holiga tashlab qo‘yish milliy axloqiy negizlarning yemirilishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli ham hozirda davlat axborot makoni xavfsizligini ta’minlash va ta’lim tizimini modernizatsiya qilish orqali ma’naviy kodlarni huquqiy tartibga solish siyosati keng ma’noda olib borilmoqda. Bu sohada yoshlar ma’naviyatini himoya qilish maqsadida mustahkam qonunchilik bazasi yaratildi.

Eng avvalo, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 49-moddasida fuqarolarning tarixiy, ma’naviy va madaniy merosni ko‘z qorachig‘idek asrashga majburligi, madaniy meros obyektlari davlat muhofazasida ekanligi mustahkamlangan [1]. Bu konstitutsiyaviy norma ma’naviy kodlarni saqlash davlat va jamiyatning umumiy majburiyati ekanini anglatadi.

Axborot makonidagi tahdidlarga qarshi kurashishda «Bolalarni ularning sog‘lig‘iga ziyon yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonun muhim instrument hisoblanadi. Mazkur qonunga ko‘ra, bolalar o‘rtasida shafqatsizlikni, zo‘ravonlikni, pornografiyani targ‘ib qiluvchi, oila institutini inkor etuvchi va milliy qadriyatlarni toptovchi axborotlarni tarqatish qat’iyan taqiqlanadi hamda media-mahsulotlarni yosh toifalariga (0+, 7+, 12+, 16+, 18+) ajratgan holda markirovka qilish majburiyati yuklanadi [6].

Bundan tashqari, «Axborotlashtirish to‘g‘risida»gi Qonunning 12-1-moddasida veb-sayt egalari va blogerlarning javobgarligi belgilangan. Unga ko‘ra, axborot resursi egasi o‘z sahifasida jamiyatga, milliy va oilaviy qadriyatlarga zid bo‘lgan, axloqsizlikka undovchi ma’lumotlar tarqalishining oldini olishi, bunday kontent paydo bo‘lgan taqdirda uni zudlik bilan o‘chirishi shartligi belgilandi [7].

Raqamli makonda milliy ma’naviyatga va yoshlar ruhiyatiga tahdid soluvchi xavflarga qarshi turish maqsadida «Kiberxavfsizlik to‘g‘risida»gi Qonun va O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining tegishli moddalari vositasida diniy-ekstremistik, radikal va pornografik mazmundagi veb-saytlarni aniqlash va ularni mamlakat hududida bloklashning avtomatik tizimli mexanizmlari yo‘lga qo‘yildi [8].

Ma’naviy kodlarni faqat taqiqlar va cheklashlar bilan asrab bo‘lmaydi. Eng samarali yo‘l — ta’lim tizimi orqali yoshlarda ichki «ijtimoiy filtr» va ma’naviy immunitetni shakllantirishdir. Bu borada mamlakatimizda qator tizimli davlat dasturlari amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlangan «Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi» bu yo‘nalishdagi eng muhim konseptual hujjatdir. Konsepsiya inson hayotini to‘rt bosqichga ajratgan holda (1-bosqich: homiladorlik va bolalik davri; 2-bosqich: maktab davri; 3-bosqich: oliy ta’lim; 4-bosqich: mahalla va mehnat faoliyati) milliy ma’naviy kodlarni (odob, hayo, andisha, kattalarga hurmat, vatanparvarlik) tizimli ravishda shakllantirishning ilmiy-pedagogik determinantlarini belgilab beradi [9].

Ushbu konsepsiyaning amaliy ifodasi sifatida umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ilgari tarqoq bo‘lgan bir nechta fanlar (Odobnoma, Milliy istiqlol g‘oyasi, Dinlar tarixi) birlashtirilib, yagona va yaxlit «Tarbiya» fani joriy etildi. «Tarbiya» fani darsliklari zamonaviy pedagogik texnologiyalar va milliy kodlar sintezi asosida yaratilgan bo‘lib, unda yoshlarga nafaqat ajdodlar merosi, balki global dunyoda mediasavodxonlik va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari ham o‘rgatilmoqda.

Davlat rahbari tomonidan qabul qilingan «O‘zbekiston — 2030» strategiyasida ham milliy ma’naviyatni rivojlantirishga alohida ustuvorlik berilgan. Strategiyaning madaniyat va ma’naviyat yo‘nalishida yoshlar o‘rtasida kitobxonlikni ommalashtirish, ularni milliy teatrlar, muzeylar va tarixiy obidalar bilan tizimli tanishtirish orqali «tarixiy xotira» kodini mustahkamlash vazifalari belgilangan [10].

Shuningdek, Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi hamda mahallalarda tashkil etilgan «Ma’naviyat sektorlari» faoliyati huquqiy jihatdan mustahkamlanib, ularga mahallalarda milliy qadriyatlarni tiklash, oilaviy ajrimlarning oldini olish va yoshlarni yot oqimlar ta’siridan asrash bo‘yicha to‘g‘ridan-to‘g‘ri targ‘ibot va ijtimoiy profilaktika vazifalari yuklatilgan.

XULOSA

Olib borilgan ijtimoiy-falsafiy va huquqiy tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Qadriyatlar va ma’naviy kodlar mushtarak bo‘lsa-da, farqli kategoriyalardir. Qadriyat madaniyatning mazmunini (g‘oyasini) ifodalasa, ma’naviy kod o‘sha g‘oyani shifrlovchi va avlodlarga uzatuvchi belgilar va marosimlar tizimidir. Globallashuv sharoitida milliy o‘zlikni saqlash uchun nafaqat qadriyatlarni, balki ularni tashuvchi ma’naviy kodlarni ham asrash zarur.

2. Zamonaviy yoshlar hayotida ma’naviy kodlar yo‘q bo‘lmayapti, balki transformatsiyalanmoqda. Raqamli muhit ta’sirida kodlarning virtuallashuvi va individualizm ustuvorligi kuzatilmoqda. Bu esa davlatdan yoshlar bilan ishlashda an’naviy usullardan voz kechib, raqamli va innovatsion ma’naviy-targ‘ibot metodlariga o‘tishni talab qiladi.

3. O‘zbekistonda ma’naviy kodlarni himoya qilishning mustahkam huquqiy bazasi yaratilgan. Konstitutsiyaviy normalar, «Bolalarni ularning sog‘lig‘iga ziyon yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida»gi, «Axborotlashtirish to‘g‘risida»gi qonunlar axborot makonida mafkuraviy qalqon vazifasini bajarmoqda.

4. «Immunitet va Himoya» strategiyasining uyg‘unligi. Ma’naviy xavfsizlikni faqat huquqiy taqiqlar bilan ta’minlab bo‘lmaydi. Shu sababli «Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi» va «O‘zbekiston — 2030» strategiyasi doirasida ta’lim tizimi orqali yoshlar ongida ichki filtrni shakllantirish siyosati olib borilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, globallashuv davrida milliy ma’naviy kodlarni muhofaza qilish va ularni zamonaviy rivojlanish tendensiyalari bilan uyg‘unlashtirish O‘zbekistonning barqaror taraqqiyoti va kelajak avlodlarning ruhiy sog‘lomligini ta’minlashning eng oliy garovidir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - Toshkent: «O‘zbekiston», 2023. - 49-modda. // Elektron manba: www.lex.uz.

2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. - Toshkent: «O‘zbekiston», 2017. - B. 245. (Shuningdek, Prezidentning Ma’naviyat va ma’rifat kengashi yig‘ilishlaridagi ma’ruzalari).

3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: «Ma’naviyat», 2008. - B. 12-18.

4. Quronov M. Ma’naviy tarbiya belgilari. - Toshkent: «Ma’naviyat», 2011. - B. 90-102.

5. Otamuratov S. Globallashuv va milliy-ma’naviy xavfsizlik. - Toshkent: «O‘zbekiston», 2013. - B. 45-60.

6. Bolalarni ularning sog‘lig‘iga ziyon yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 08.09.2017 yildagi O‘RQ-444-son. // Elektron manba: www.lex.uz.

7. Axborotlashtirish to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining Qonuni (yangi tahriri va kiritilgan o‘zgartirishlar bilan). // Elektron manba: www.lex.uz

8. Kiberxavfsizlik to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 15.04.2022 yildagi O‘RQ-764-son. // Elektron manba: www.lex.uz.

9. Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 31.12.2019 yildagi 1059-son. // Elektron manba: www.lex.uz.

10. «O‘zbekiston — 2030» strategiyasi to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.09.2023 yildagi PF-158-son. // Elektron manba: www.lex.uz.